

## **„ЗАПОВЕД ЗА УНИЧТОЖЕНИЕТО НА ИЗВЕСТНИ КАТЕГОРИИ ИНТЕЛИГЕНТНИ ЛИЦА” ОТ 1915 Г.**



**Мартин Вълков**

Настоящата статия разглежда един аспект от българското участие в Първата световна война, който не само не е изследван в нашата историография, но може да се каже, че дори е и напълно непознат – вълната от убийства, извършени от българската армия в завладените сръбски земи в края на 1915 – началото на 1916 г. Темата е изключително чувствителна, което би могло и да обясни липсата на изследователски интерес към нея. И до ден днешен войните, които България води в периода 1912 – 1918 г., еднозначно се определят като „войни за национално освобождение и обединение”, а редица щекотливи въпроси се подминават и премълчават. Статията се опитва да разчупи тези рамки, изхождайки от убеждението, че изминалите сто години от избухването на европейския пожар през 1914 г. и включването на България в конфликта през 1915 г. са подходящ момент да се постави началото на един по-критичен и задълбочен прочит на българското участие в Голямата война.

В периода 1915 – 1918 г. значителни части от Балканския полуостров, населявани от многобройно и разнородно население, попадат под контрола на българските войски и под управлението на българската държава: на запад и югозапад – сръбската територия до р. Морава (Моравско, Поморавие), Вардарска Македония и голяма част от Косово, на югоизток – Серско, Драмско и Кавалско, на североизток – Добруджа. Мащабите на завоеванията са безпрецедентни, но разширението в западна посока надхвърля дори най-максималистичните български териториални претенции и трудно би могло да бъде обяснено като осъществяване на националното обединение. За разлика от Македония, Моравско, а в още по-голяма степен Косово, не е твърдо включено в пространствения

обхват на българския национален идеал<sup>1</sup>. Същото важи и за българската външна политика, която до 1912 г. е изцяло насочена към земите от Османската империя<sup>2</sup>. България няма териториални претенции към Сърбия, а планове в това отношение се появяват едва след Междусъюзническата война и са функция на новата външнополитическа ориентация на страната. Разширението на запад през 1915 г. е вторичен продукт на една война със Сърбия, чиято основна териториална цел е Македония, а политическа – пълното унищожение на сръбската държава.

Завладяната територия на Кралство Сърбия в границите и до 1912 г. е организирана в т. нар. Моравска военноинспекционна област с център в гр. Ниш, която е замислена като типично военно окупационно учреждение от типа на военните (генерал-)губернаторства. Заповедта за нейното създаване е от 17 ноември 1915 г., а започва да функционира от началото на декември. Главната квартира разглежда тези земи като тил на армията във време на война, което налага един централизиран режим, обединяващ военно и гражданско управление, но под цялостното ръководство и контрол на военните органи. Правителството обаче има свои виждания за управлението на завладените земи. В самия край на 1915 г. със Закона за бюджета в тях се въвежда в пълна степен българското законодателство, а гражданската администрация се изгражда по подобие на тази в Стара България, откъдето идва и ръководният кадър, като тя е подчинена пряко на Министерския съвет и съответните министерства в София. Неразбирателството

<sup>1</sup> Македония винаги е била главната цел на българските национални стремежи – основната и най-важна част на българското национално обединение. Този образ на Македония, създаван в продължение на десетилетия чрез училище и армия, заема доминиращо положение, без да има друга българска област под чужда власт, съизмерима с нея. В това отношение Поморавието и Северна Добруджа са най-непредставени и дори „полузабравени“. Учебниците по география, тогава когато споменават за Моравско, най-често включват в понятието само Нишко, Пиротско и Вранско, а по-рядко и Зайчарско. **Кайчев**, Н. Македонийо, възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България. София: Парадигма, 2006, 93-102, 121-125, 151-167, 235-244, 274-275. Завладените през 1915 г. сръбски земи се простират значително по-далеч от тези предели за западните предели на българската народност, като едва тогава се появява и значително количество литература, за да обоснове свършения вече факт. **Занетов**, Г. Българи на Морава. Исторически и етнографски скици. София: Печатница „Либерални клуб“, 1914; **Занетов**, Г. Западните предели на българската народност. София: Печатница „Г. М. Чомонев“, 1916; **Занетов**, Г. Западни Български земи и Сърбия. История и етнография. Печатница „Либерални клуб“, 1917; **Занетов**, Г. Населението по долината на р. Велика Морава. София: Държавна печатница, 1918; **Иширков**, А. Западните краища на българската земя. Бележки и материали. София: Царска Придворна Печатница, 1915; **Иширков**, А. Къси напътни бележки върху Добруджа и Моравско. София: Комитет за изучаване на българските земи, 1917; **Иширков**, А. Моравската военно-инспекционна област. София: Комитет за изучаване на българските земи, 1918; **Иширков**, А. Град Враня и Вранско. София: Държавна печатница, 1918; **Чилингиров**, С. Поморавия по сръбски свидетелства. Исторически издирвания с една карта. София: Печатница „Военен журнал“, 1917. Кирил Пърличев също публикува няколко кратки брошури, посветени на „българските“ градове Пирот, Враня, Ниш, Зайчар, Лесковац. От тези автори единствено книгата на Гаврил Занетов от 1914 г. е публикувана преди завладяването на Моравско, но и самият факт, че това става след Балканските войни е показателен.

<sup>2</sup> През 1907-1908 г. Австро-Унгария неуспешно се опитва да привлече България за една антисръбска коалиция, предлагайки и териториални придобивки в Поморавието. **Mitrović**, A. Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemacke tokom aneksione krize. – Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Otg. ured. Ž. **Avramovski**. Kn. 2. Beograd: Institut za zavremenu istoriju – Narodna kniga, 57-90.

между Министерския съвет и Главната квартира поражда двувластие на място и то до такава степен, че се може да се говори за две отделни управления – военно и гражданско, между които много често липсва съгласуваност и сътрудничество. С други думи, дългосрочните политически цели и краткосрочните военни нужди влизат в противоречие едни с други и през всичките три години не може да се намери баланс между тях.

Подобно разграничение е и ключът към разбирането на политиката към местното население. Стремещт към трайно интегриране на тези земи в Царство България диктува дългосрочна политика в културната област, провеждана чрез институциите на училището и църквата, а логиката на войната налага поредица от репресивни мерки, възприемани като изключителни по характер и краткосрочни по време. Те невинаги съвпадат, често са в противоречие едни с други и между тях трябва да се прави разлика.

Въпреки че местното население, както бързо се убеждават българските власти, е с ясно изразено сръбско национално самосъзнание<sup>3</sup>, то еднозначно е обявено за българско, задължено да говори български език, а всички фамилни имена са побългарени. Сръбският език е забранен, сръбската култура – подложена на унищожение, а сръбските църкви и училища са заменени с български. В Моравско България върши точно това, за което обвинява Сърбия в Македония, и изводът, който се налага, е, че политиката и методите, прилагани от двете държави, много си приличат. Това е политика на принудителна асимилация.

Повечето и по-тежките форми на насилие и принуда обаче не са движени от национализъм и не могат да бъдат разбрани, ако се разглеждат през тази призма. Те са дело на армията, в което гражданските власти не участват, а и на което понякога дори се противопоставят. „Тоталната“ война заличава разликата между военни и цивилни и превръща в „стандартни военни практики“ такива явления като масово интерниране на цивилно население, депортации, принудителен труд, концентрационни лагери, контрол върху движението и т.н. Те нито са специфично български, нито пък преследват никакви идеологически, политически или каквито и да било други по-дългосрочни цели. В това

---

<sup>3</sup> В това отношение няма никакви съмнения, като документите са многобройни и единодушни, че населението е със сръбско самосъзнание и враждебно настроено към българските власти. Един обстоен доклад на началника на Моравската военноинспекционна област до Щаба на действащата армия от ноември 1916 г., т.е. след цяла година българско управление в областта, е особено показателен. Категорично е заявено, че местното население е „чисто сръбско или поне счита себе си за такова“, а духът му е „безспорно сръбски, дори и в онези крайща, които ние смятаме за български“. „Искрено желание от страна на населението за сближение с нас или никакви симпатии към нашата национална кауза не е показвано от никъде“ – продължава докладът, дори напротив, населението не само не симпатизира на българските власти, но „ни скрито мрази, не навижда, и чака със затаена злоба да се нахвърли върху нас при първия удобен случай“. ЦДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 39, л. 2, 8-9, 11. Заклучителната част на доклада е публикувана в История на българите 1878-1944 в документи. Съст. В. Георгиев, С. Трифонов. Том 2. София: Просвета, 1996, 527-532.

отношение българската армия не е изключение, а нейното поведение се вписва в модела на насилие и репресии, характерен и за други окупационни армии.

Що се отнася до случаите на масови убийства в Поморавието, могат да бъдат разграничени три периода, всеки от които със свои специфики. Първият е този, на който е посветена настоящата статия – убийствата в края на 1915 – началото на 1916 г. От пролетта на 1916 г. режимът омеква и се запазва такъв до избухването на въоръжено въстание в южните предели на областта в края на февруари 1917 г. Вторият период е потушаването на въстанието през март, а третият обхваща времето от април до края на 1917 г., когато българските власти успяват в общи линии да се справят с остатъчната въоръжена съпротива. И ако суровото смазване на бунта през март 1917 г. и мерките, които се вземат след това за справяне със съпротивително движение, използващо партизански методи на борба, могат да бъдат по-лесно обяснени и анализирани в контекста на поведението на редица армии в подобни случаи, то първият период е най-труден за обяснение и най-интересен в научно отношение.

Статията си поставя две цели: да изясни фактологията на събитията и да разкрие техния характер. Текстът е разделен на няколко части, като първо е изследвано естеството на насилието срещу цивилни през Балканските войни и Първата световна война, след това са представени обвиненията срещу България, последвани от доказателствата, които са същината на изследването, и заключението.

### **Поведението на българската армия през Балканските войни**

Балканските войни са съпътствани от масови убийства, опожаряване на села и градове, принудителна асимилация и огромни бежански вълни. Те водят и до истинска пропагандна война между балканските държави, в която всеки се стреми да оневини себе си и да обвини противника. Като отговор на това идва анкетата на една комисия, съставена от Карнегиевата фондация за международен мир, чиито доклад заключава, че невинни в конфликта няма, а всички страни са виновни за извършването на престъпления. Въпросът, който стои отворен, се отнася до характера на насилието: от какво е мотивирано то, кой го извършва (редовни войски, нередовни части, местно население), кои са жертвите, какви са мащабите, формите и динамиката на насилието, част ли е то от някаква държавна политика.

Въпреки че съществуват и изключения<sup>4</sup>, редица автори са склонни да разглеждат отношението на балканските армии към цивилното население като движено изключително от национализъм, последният обикновено представян като патологично кръвожаден, и като част от дългосрочна политика на национална хомогенизация<sup>5</sup>. При липсата на каквито и да било изследвания върху поведението на българската армия през Балканските войни, основаващи се на сериозни архивни проучвания, Карнегиевата анкета си остава най-доброто, с което разполагаме до момента.

По отношение поведението на българските войски не личи то да е движено от някакъв цялостен план, целящ да трансформира етническата картина в региона. Най-големите насилия са дело на самото население и чети, както местни, така и изпратените от България, които действат извън всякакъв оперативен контрол, и най-често в местности, които не са ефективно окупирани от българските войски. Докладът на комисията<sup>6</sup> описва как по време на ускорения си марш към Солун, 7-а Рилска дивизия почти никъде не оставя гарнизони, а местните чети и милиции не са включени в никаква по-висша армейска структура и са оставени да действат самостоятелно. Комисията отбелязва систематично изгаряне на мюсюлманските села, което обаче е вършено от

<sup>4</sup> **Farrar**, L. L., Jr. Aggression versus Apathy: The Limits of Nationalism during the Balkan Wars, 1912-1913. – East European Quarterly, 2003, no. 3, 257-280. Българския превод може да бъде намерен в <<http://www.anamnesis.info/node/672>>.

<sup>5</sup> Според някои автори „за пръв път в историята на региона, съвременните държави се възползват от военен конфликт, за да преследват дългосрочни демографски цели“. **Mazower**, M. The Balkans: A Short History. New York: Modern Library, 2000, Kindle edition. За други поведението на армиите през войните е „част от дългосрочен план за конструиране на национална държава, основаваща се на химерата за „етническа“ чистота“. **Kramer**, A. Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War. Oxford: Oxford University Press, 2007, 36. Според трети целите на балканските държави са „да елиминират потенциално враждебните населения чрез етническо прочистване“, стараяйки се да изпреварят дипломатическата намеса на Великите сили, поставяйки ги пред свършени факти. **Biondich**, M. Eastern Borderlands and Prospective Shatter Zones. Identity and Conflict in East Central and Southeastern Europe on the Eve of the First World War. In: Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War. Ed. J. **Böhler** et al. München: Oldenbourg Verlag, 2013, 46. Могат ли действията на балканските държави наистина да бъдат определени като етническо прочистване, разбирано като „систематично организирано принудително преселване чрез насилствени средства и обикновено за постоянно на дадена група, определяна по етничност или националност“? **Ther**, P. The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe. New York: Berghahn Books, 2014, 1. Дали редовните войски подстрекават местното християнско население да убива мюсюлманите, да ги прогонва и заграбва имотите им? **Üngör**, U. Ü. Mass Violence against Civilians during the Balkan Wars. In: The Wars before the Great War: Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War. Ed. D. **Geppert** et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 77-78. Дали насилието е дело на редовните армии и свързаните с тях паравоенни части? **Papaioannou**, S. Balkan Wars Between the Lines: Violence and Civilians in Macedonia, 1912-1918. PhD diss. University of Maryland, 2012, 2, <[http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/13631/1/Papaioannou\\_umd\\_0117E\\_13792.pdf](http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/13631/1/Papaioannou_umd_0117E_13792.pdf)>. Или пък, от друга страна, както твърди комисията, „най-големите зверства се дължат не на изпълнения на редовната войска; не винаги могат да се припишат и като престъпление на доброволците... Самото население се е впускарло във взаимни кланета и преследвания...“? Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги“ от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт от Джордж Ф. Кенан. София: Диалог Холдинг, 1995, с. 140.

<sup>6</sup> При това тази глава от доклада (Глава II „Войната и мирното население“) е дело на Хенри Брайлсфорд, който извършва много по-сериозни теренни проучвания, в сравнение с автора на първата, третата, четвъртата и петата глава Павел Милоков, и е може би най-силната част от доклада. **Trix**, F. Peacemongering in 1913: the Carnegie international commission of inquiry and its report on the Balkan Wars. – First World War Studies, 2014, no. 2, 154.

„жителите на съседните християнски села“. Извършени са и много кланета под ръководството или с активното съучастие на български войводи. След приключването на активните бойни действия, когато започват да се установяват някакви по-трайни военноадминистративни структури, българските власти вземат мерки, за да прекратят насилията. Турците, разпитвани от комисията, отбелязват, че щом се появят редовна войска и администрация, насилията се прекратяват и се установява някакъв ред<sup>7</sup>. Заключение на Карнегиевата комисия е, че българските власти са положили искрени усилия, за да се спрат насилията и беззаконието и, макар и със закъснение, те са дали резултат<sup>8</sup>. Изводите на комисията се потвърждават и от български източници – както за естеството на насилието<sup>9</sup>, така и за взетите мерки от българските власти<sup>10</sup>.

<sup>7</sup> Другите балкански войни, 68-69.

<sup>8</sup> Пак там, 73-74.

<sup>9</sup> Христо Силянов, сам участник в чета, в спомените си, писани въз основа на дневник, споменава за убийства, опожарявания и изнасилвания, вършени от българското население. **Силянов, Хр.** Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. Съст. М. **Неделчев**. София: Български писател, 1984, 513-526. Владимир Караманов, окръжен управител в кратко съществувалия Струмишки окръг, а впоследствие в Кукушкия окръг, признава, макар и доста завоалирано, че „в някои места бе нарушен реда и спокойствието, като бяха станали разни изстъпления /убийства, ограбване и др./ над местното турско население, особено в Струмишката околия“. „Спомени на Владимир Караманов с преписи на документи за дейността му като окръжен управител от 15 до 29 ноември 1912 г. в Струмица. 22-26 септ. 1962 г.“ Благоевград, СМ 1247, л. 3. ДАА – дигитален архив. <<http://www.archives.government.bg/search.php>>. В Родопите също цари „пълно безвластие“, като „Разбойничеството и грабежите са развити в небивали размери“. В региона бродят „четници и разни скитници, пръснати из тази страна с единствената цел за грабеж“, а в някои околии дори и „жените са предадени на грабеж из помашките села“. Покръстването на българите-мохамедани 1912-1913. Съст. В. **Георгиев, С. Трифонов**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, 17. Симеон Радев в спомените си за Балканската война също отбелязва, че някои от четите „се отдадоха на грабителства и изнудвания над турско население“ и че след края на активните бойни действия за останалите в Македония чети в армията достига информация, че „дерибействували“. **Радев, С.** Това, което видях от Балканската война. София: Народна култура, 1993, 60-61. Подобни сведения достигат и до Министерския съвет. Министърът на правосъдието Петър Абрашев е записал в дневника си: „Разни чешити патриоти, именуеми четници, вършили изстъпления над мирното население“, а министърът на вътрешните работи Александър Людсканов непрекъснато донася за „четнишки управления“ в Македония. Нотата на английския посланик „за вършени изстъпления над мюсюлманите в новоосвободените земи от наши нередовни войски“ прави лошо впечатление на министрите, защото в нея „се съдържат и факти, които изглежда и да са истински“. **Абрашев, П.** Дневник. Съст. П. **Свирачев**. Под ред. на Е. **Стателова**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, 137-138, 177.

<sup>10</sup> Българските власти правят опит да ограничат това насилие и произвол. На 22 ноември 1912 г. Министерският съвет обсъжда проблема и взема решение да се изпратят малки войскове части, за да възстановят реда в местата, където са станали престъпления и да се засили дейността на военнополовите съдилища<sup>10</sup>. **Абрашев, П.** Дневник, 138. На 25 ноември министърът на вътрешните работи Александър Людсканов заповядва на околийския началник в Струмица да вземе „най-бързи и строги мерки за възстановяване редът“ и виновниците да се предадат на военнополови съд<sup>10</sup>. Спомени на Владимир Караманов..., л. 48, 56. Министър-председателят Иван Гешов няколкократно се обръща към помощник-главнокомандващия ген. Михаил Савов, настоявайки да се спрат престъпленията и вземат „драконични мерки“ срещу виновниците<sup>10</sup>. Покръстването..., 28. Висшето военно ръководство е на същото мнение и ген. Савов издава заповеди в това отношение през декември 1912 г. и януари 1913 г., с които нарежда „да се вземат най-строги мерки да се въведе ред и дисциплина в тила на армиите“ и веднага да започнат разследвания за всички случаи на престъпления, като военните съдилища да дават предимство при разглеждането на такива дела пред всички други<sup>10</sup>. История на българите 1878-1944..., 107-108; Другите Балкански войни..., 266-267. През декември 1912 г. Македонското военно губернаторство пристъпва към разоръжаване на отделните четници и подчиняването им на военноадминистративните власти. Секретарят на губернаторството е записал в дневника си колко трудно е било да се наложи дисциплина на войводите, които се съпротивляват на заповедта и „разярени настояваха да се отмени“, желайки „своеволно да разполагат в районите, дето се бяха установили“<sup>10</sup>. **Йонов, М., Р. Ханджиева.**

Действията на българската армия в Доксат, Сяр и Демир Хисар по време на Междусъюзническата война, които предизвикват сериозни обвинения от гръцка страна, също не се дължат на системна стратегия за унищожение. Те се обясняват с други фактори: паниката и объркването сред българската армия при нейното отстъпление, разпадането на дисциплината, провокации от страна на въоръжени гръцки милиции и въоръжаване на турското население от страна на българската войска<sup>11</sup>.

Карнегиевата комисия забелязва система в българските действия в две направления. Първо, това е поведението на българските войски в Тракия през Първата балканска война. Тук не става въпрос за масови убийства, а за насилствено прогонване на населението и унищожаване на неговата материална култура<sup>12</sup>. Въпреки заключението, че това е „национална тактика“, изглежда, че по-скоро става въпрос, първо, за бягство на населението, преди пристигането на войските и, второ, не за „национална тактика“, а за „военна практика“. Поведението на армията се вписва в модела на насилие срещу цивилното население в периода на нашествието, характерен и за други армии, нахлуващи на чужда територия, както става видно в Първата световна война. Опожаряването на села, които оказват съпротива на войските или се подозират, че сътрудничат на врага, е широко разпространена практика в различните армии и тя не преследва никакви по-далечни национални цели, без това да я прави по-малко жестока. Така например в Родопите редица села са опожарени, „понеже след предаването им те влезли в сношение с турската войска и и`услужвали с всички средства“. Отстъпващите войски на Явер паша също опожаряват християнски села, като надали с това преследват никаква национална политика<sup>13</sup>.

Това, което несъмнено е целенасочена национална политика, е насилственото покръстване на помаците. Няколко нюанса обаче трябва да бъдат посочени. Първо, то очевидно не е насочено към тяхното прогонване или „етническо прочистване“, а към тяхната асимилация, т.е. стремежът към национална хомогенизация може да приема различни форми. Второ, то е осъществено главно само със заплаха за употреба на сила. Трето, то е дело на църковните и гражданските власти, а не на военните. Всъщност то е пълна импровизация. Кампанията започва в началото на войната като „гражданска инициатива“ във време на патриотична възбуда и национална мобилизация и получава впоследствие санкцията на църквата и правителството. Главната квартира е против покръстването, на основание че то ще предизвика брожения в тила и показва

---

Свидетелство за българската военноадминистративна власт в Македония през Балканската война 1912-1913 година. – Военноисторически сборник, 1988, № 2, 97. Това вероятно е и основната причина четниците да бъдат преместени в Тракия и зачислени в редовете на армията.

<sup>11</sup> Другите Балкански войни..., 74-90.

<sup>12</sup> Пак там, 120.

<sup>13</sup> Покръстването..., 28.

склонност към отстъпки едва в навечерието на Междусъюзническата война след многократни настоявания от страна на църковните власти<sup>14</sup>. Позицията на военните е изключително практическа и утилитарна, а и показателна за начина, по който те разглеждат насилието. Убийства на цивилни, тероризиране на населението и изгаряне на села са разглеждани като напълно допустими и оправдани, ако се смята, че с това допринасят за сигурността на войските и успешното водене на бойните действия, докато мерки, за които се смята противното, не биват одобрявани. Това добавя още един шрих към съмненията, че през Балканските войни армията е била склонна да планира и провежда дългосрочна политика на идеологически мотивирано насилие.

Всичко казано дотук не е опит да се оправдае насилието, а е само опит за едно по-нюансирано третиране на темата, което да разграничава елементите, евентуално част от дългосрочна стратегия на национално изграждане, от тези, които имат своя собствена логика. Нямаме доказателства, че насилието е заповядано и дирижирано от командването на българската армия, напротив – имаме доказателства за противното. Насилието е масово, но в огромната си част неорганизирано и хаотично: убийства, грабежи, опожарявания, погроми, на моменти придобивайки характеристиките на истински конфликт между общностите. Бъдещи проучвания по темата биха могли да разкрият коренно различна картина, но наличните към момента данни говорят по-скоро в подкрепа на тезата, че българската армия през Балканските войни не е следвала някаква целенасочена политика към местното население. Необходими са, разбира се, и изследвания върху поведението на всички участници в конфликта<sup>15</sup>.

### **Насилие срещу цивилни през Първата световна война**

Насилието срещу цивилното население, което обикновено се свързва с Втората световна война, не е непознато явление и през Първата. Продължителността на войната и нейният масов характер с тенденции към „тоталност“ налагат широк спектър от рестриктивни и принудителни мерки, които, макар и в различна степен, са характерни за повечето европейски общества, мобилизирани за война. Като сравнително по-меки

<sup>14</sup> **Елдъров**, С. Православието на война: Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945 г. София: Военно издателство, 2004, 101-113.

<sup>15</sup> Американският антрополог Кийт Браун разглежда зверствата на гръцката войска спрямо българското население през Междусъюзническата война не като движено изключително от национална омраза, а в контекста на поведението на много армии към цивилното население в случай на съпротива. Браун търси корените на гръцкото поведение в страха от българските четници. **Brown**, K. “Wiping out the Bulgar race:” Hatred, Duty and National Self-Fashioning in the Second Balkan War. In: Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands. Ed. O. **Bartov**, E. **Weitz**. Bloomington: Indiana University Press, 2013, 298-316.



могат да бъдат определени ограниченията на движението, пресата, кореспонденцията, строгият контрол и надзор върху населението, намесата на държавата в стопанския живот. Войната обаче също така води до масовото интерниране на цивилно население, депортации, създаването на концентрационни лагери, принудителен труд, масови убийства, дори и геноцид. И доколкото Арменският геноцид по своите мащаби и характер е уникално явление за Първата световна война (независимо че и в този случай контекстът на войната е необходим за всеки анализ), то той няма да бъде разгледан тук. За целите на статията ще се спрем накратко само върху две типични явления: масови убийства и депортации.

Масовите убийства на цивилни, поданици на неприятелска държава, се случват най-често през мобилните периоди на войната, когато войските и местното население влизат в пряк досег в разгара на бойните действия. Нашествията от 1914 г. демонстрират модел на насилие, при който опасенията от съпротива от страна на цивилното население стават причина за вълна от убийства, извършени от германската, австро-унгарската и руската армии. При нашествието си на запад в периода август – октомври 1914 г. германските войски целенасочено избиват 5 521 души в Белгия и 906 във Франция, а убийствата са придружени с вземането на заложници, палежи, интернирания и депортации<sup>16</sup>. На изток подобни страхове водят до опожаряването на полския град Калиш и депортирането на жителите му<sup>17</sup>. При двете си нашествия в Сърбия австро-унгарските войски следват линия на поведение, подобна на германската в Белгия. Опасенията от партизански действия, водят до жестоки мерки. Вземат се заложници, издават се заповеди, че воюващите без униформа трябва да се считат за разбойници и незабавно да се екзекутират, села, в които се среща съпротива, са изгаряни като наказателна мярка. Смята се, че през 1914 г. австро-унгарската армия е избила около 3 500 цивилни в Сърбия<sup>18</sup>. При нахлуването си в Източна Прусия руската армия убива 1 491 германски цивилни<sup>19</sup>. По време на руското нашествие и окупация на Източна Галиция през 1914-1915 също има случаи на убийства на цивилни, но там насилието е

<sup>16</sup> **Horne J. N., A. Kramer.** German Atrocities, 1914: A History of Denial. New Haven: Yale University Press, 2001. Вж. също **Zuckerman, L.** The Rape of Belgium: The Untold Story of World War I. New York: New York University Press, 2004; **Lipkes, J.** Rehearsals: The German Army in Belgium, August 1914. Louvain: Leuven University Press, 2007.

<sup>17</sup> **Engelstein, L.** “A Belgium of Our Own”: The Sack of Russian Kalisz, August 1914. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2009, no. 3, 441–473.

<sup>18</sup> **Gunz, J. E.** The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 27-61.

<sup>19</sup> **Watson, A.** “Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914-15. – *The Journal of Modern History*, 2014, no. 4, 780-825.

насочено главно срещу еврейското население и се изразява в многобройни погроми, извършвани от войсковите части<sup>20</sup>.

Масови убийства се извършват също на собствена територия и срещу собственото население, като освен Османската империя, това важи и за двете други многонационални империи – Австро-Унгария и Русия. С началото на войната в югоизточните и североизточните области на Хабсбургската империя е обявено военно положение и военните съдилища, поради недоверие в лоялността на славянското население и повсеместния страх от шпионаж, издават множество смъртни присъди по съкратената процедура<sup>21</sup>. В Галиция цялата рутенска интелигенция е гледана с подозрение като „русофилска“, особено след руските военни успехи, и там екзекуциите са особено многобройни, а също така голямо е и числото на интернираните в печално известния лагер Талерхоф. Повечето от тези екзекуции са вследствие на издадени присъди и наистина са формално законни, но броят им е толкова голям, че могат да бъдат наречени масови убийства. Според някои данни смъртните присъди, издадени в Галиция, възлизат на около 5 000 души, с уговорката обаче, че не всички са изпълнени<sup>22</sup>. Други автори смятат, че броят на убитите достига 30 000 души<sup>23</sup>.

В Русия масовите убийства на собствено население са свързани с избухналото през лятото на 1916 г. въстание в Централна Азия. То е резултат от решението, взето под натиска на огромния недостиг на работна ръка, да се мобилизират за трудова служба малцинствата, които до този момент са освободени от военна повинност. Въстанието е жестоко потушено, като целта е да се накажат бунтовниците и да се тероризира населението – жителите на цели села са избивани, а последните опожарявани<sup>24</sup>. Масовите убийства обаче не са определящи за цялостната политика на руската армия към собственото си население, която се характеризира най-вече с огромните по своите мащаби депортации.

<sup>20</sup> **Lohr**, E. The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I. – *Russian Review*, 2001, no. 3, 404-419; **Prusin**, A. V. The Russian Army and the Jews in Galicia, 1914-1915. In: *The Military and Society in Russia, 1450-1917*. Ed. E. **Lohr**, M. **Poe**. Leiden: Brill Academic Publishers, 2002, 525-544; **Holquist**, P. The Role of Personality in the First (1914-1915) Russian Occupation of Galicia and Bukovina. In: *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in European History*. Ed. J. **Dekel-Chen** et al. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010, 52-73.

<sup>21</sup> **Rauchensteiner**, M. *The First World War And the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*. Vienna: Böhlau Verlag, 2014, 264-272.

<sup>22</sup> **Dornik**, W. Conrad von Hötendorf and the “Smoking Gun”: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army.” In: *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War*. Ed. G. **Bischof** et al. Innsbruck, New Orleans: Innsbruck University Press, UNO Press, 2014, pp. 65-71.

<sup>23</sup> **Hautmann**, H. Die österreichischen Staatsverbrechen im Ersten Weltkrieg – ein Überblick. – *Mitteilungen der Alfred Klahr Gesellschaft*, 2014, № 4, 1. <[http://www.klahrgesellschaft.at/Mitteilungen/Hautmann\\_4\\_14.pdf](http://www.klahrgesellschaft.at/Mitteilungen/Hautmann_4_14.pdf)>.

<sup>24</sup> **Sanborn**, J. *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2014, 176-183.

Масовото интерниране и депортации на цивилно население се превръщат в широко разпространени военни практики в годините на Първата световна война и едни от нейните най-ярки характеристики. Интернирането на цивилни в годините на войната е свързано, на първо място, със структурата и организацията на тогавашните европейските армии, мнозинството от които са наборни. Тъй като съществува пряка връзка между гражданството (или поданство в монархиите) и военната служба, мъжете в призивна възраст, граждани на една държава, живеещи на територията на друга държава, или такива в окупираните територии, са разглеждани като потенциални войници и заплаха за сигурността. Тази категория обикновено е първата, която подлежи на интерниране. В Англия и Германия интернираните са затваряни в лагери, докато в Австро-Унгария, въпреки че също се създават такива, по-голямата част от чуждите поданици са настанени на принудително местожителство в провинцията, като се ползват с известна свобода на движение. В САЩ също чужди граждани, смятани за опасни, са интернирани и затворени в два лагера, но повече се разчита на извънредните правомощия, предоставени на органите на реда за контрол и наблюдение на населението. Тази категория като цяло се ползва с най-добри условия<sup>25</sup>.

Положението на две други категории е много по-тежко – цивилни, депортирани от територии, окупираните от неприятелските войски, и такива, депортирани или насилно евакуирани от собствените си правителства.

Германците от самото начало използват депортации за различни цели, движени от непосредствените нужди на войната – най-вече опасения от съпротива, недостиг на работна ръка и принудителни евакуации. Първите депортирани са белгийци и французи – мъже в призивна възраст, „шпиони“ и заложници от местата, където германците смятат, че срещат съпротива. На изток също се предприемат подобни мерки. През януари 1916 г. е депортирано цялото население в 10-километровата зона по балтийското крайбрежие и зад фронта, а при двете си отстъпления на Западния фронт – през 1917 и 1918 г. – войските имат заповед да разрушават всичко и да преселват цивилните в областите под тяхна окупация. Депортацията е използвана и като наказание за престъпления или нарушения на разпоредбите на окупационните власти. От 1916 г. започват и масови депортации с цел принудителен труд<sup>26</sup>.

В Австро-Унгария и Русия депортации и интернирания се извършват както от окупираните територии, така и от собствените области, в които е обявено военно

<sup>25</sup> **Stibbe**, M. Civilian Internment and Civilian Internees in Europe, 1914-20. In: Captivity, Forced Labour and Forced Migration in Europe During the First World War. Ed. M. **Stibbe**. London: Routledge, 2009, pp. 50-56; **Stibbe**, M. Enemy Aliens and Internment. In: 1914-1918-Online.... <[http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy\\_aliens\\_and\\_internment](http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy_aliens_and_internment)>.

<sup>26</sup> **Hull**, I. V. Absolute Destruction..., 211-212, 233-242, 246-247, 253-257.

положение. В Хабсбургската империя те са движени главно от политически съображения: „русофили“ от Галиция и Буковина, италиански „иредентисти“, сърби и др.<sup>27</sup>

При навлизането си в Източна Прусия през лятото на 1914 г. руснаците депортират и интернират германски цивилни на стандартните основания – опасения от шпионаж и за да не им позволят да се присъединят към германската армия. От Галиция и Буковина интернираните включват многобройно еврейско население, полски и украински националисти, униатски църковни водачи, местни първенци<sup>28</sup>. Руските депортации от окупираните територии обаче не могат да бъдат разглеждани отделно от тези в огромната военна зона по западните граници на империята. Още с обявяването на военно положение на командващите офицери се дава правото да депортират при съмнения за шпионаж, държавна измяна, саботаж, нарушаване на реда и т.н. Вместо процес, търсене на доказателства и присъда, депортацията става широко разпространена военноадминистративна мярка<sup>29</sup>. Първоначално тя е насочена срещу чуждите поданици-мъже в призивна възраст, но бързо започва да се разширява, за да обхване всички чужди поданици, а също така и руски поданици от чужди националности. Започват да се издават заповеди за депортиране „без изключение“ и за „пълно прочистване“. Депортирането на някои от тези групи надхвърля стандартните военни практики и в случая на германците е свързано с експроприация на собствеността им<sup>30</sup>. Депортациите особено се засилват по времето на „Голямото отстъпление“ от лятото на 1915 г., като руснаците се стремят да оставят на армиите на Централните сили опустошена земя. Трудно е да се прецени колко са доброволни бежанци, колко принудително преселени, колко са евакуирани и т.н., тъй като тези категории не могат да се разграничат ясно, но общият брой на преселените в Русия към началото на 1917 г. възлиза на около 6 000 000<sup>31</sup>.

В сравнение с Балканските войни насилието срещу цивилното население през Първата световна война има много по-организиран и институционализиран характер. То е извършвано от редовните армии по заповед на армейските ръководства. Войната извежда на преден план широк спектър от насилствени практики, въведени като временни, и в повечето случаи непреследващи никакви по-далечни политически цели,

<sup>27</sup> **Stibbe**, M. Civilian Internment..., 62-64.

<sup>28</sup> **Gatrell**, P. Resettlement. In: 1914-1918-Online... <<http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/resettlement>>.

<sup>29</sup> **Sanborn**, J. Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I. – Journal of Modern History, 2005, no. 2, 306; **Holquist**, P. The Role of Personality..., 56.

<sup>30</sup> **Lohr**, E. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I. Cambridge: Harvard University Press, 2003, 121-165.

<sup>31</sup> **Gatrell**, P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I. Bloomington: Indiana University Press, 1999, 3.

но които оказват огромно влияние върху последвалото развитие на европейските държави. Войната от първата половина на XX в. става все „по-тотална”, което може отчасти да обясни повсеместно срещащото се съчетание между шпиономания, недоверие в цивилното население и склонност цели народности и обществени прослойки да бъдат разглеждани като колективно нелоялни и солидарно отговорни. „Тоталната” война не се ограничава само в двубой между въоръжените сили на държавите, а засяга целите воюващи общества, заличавайки основополагащото разграничение между военна и цивилна сфера.

### Обвиненията

Въпросът за поведението на българските военни и граждански власти в завзетите сръбски територии и тяхното отношение към местното население се превръща в тема за обвинения срещу България още през войната. Особено активен в събирането на данни и издаване на анкети за зверства, дело на австро-унгарските и българските войски, е швейцарският криминолог Арчибалд Райс<sup>32</sup>. Веднага след Солунското примирие той пристъпва към извършване на разследване и на сръбска територия<sup>33</sup>. Самият Райс е изключително просръбски настроен, поставя се в услуга на сръбската кауза както по време на войната, така и на Парижката мирна конференция, и трудно може да бъде смятан за безпристрастен учен. Подобно съмнение може да бъде отправено и към специално създадената Междусъюзническа комисия за разследване нарушенията на Хагските конвенции и международното право от страна на българските власти, състоящата се от трима сръбски представители, един французин и един англичанин<sup>34</sup>. През 1919 г. докладът на комисията, както и три тома с документи, анкети и показания

<sup>32</sup> **Reiss**, R. A. How Austria-Hungary waged war in Serbia: personal investigations of a neutral. Paris: Armand Colin, 1915; **Reiss**, R. A. The Kingdom of Serbia: Report Upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army During the First Invasion of Serbia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 1916; **Reiss**, R. A. The Kingdom of Serbia: Infringements of the rules and laws of war committed by the Austro-Bulgaro-Germans; Letters of a criminologist on the Serbian Macedonian Front. London: Allen & Unwin, 1919.

<sup>33</sup> **Reiss**, R. A. Sourdoulitza, rapport présenté au G.Q.G. de l'armée serbe. Paris: Bernanrd Grasset, 1919.

<sup>34</sup> Поне толкова фигурират като подписали доклада. Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et le Droit International en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée, [Paris 1919?], p. 41. Към комисията обаче е включен и Райс, а като придружител и американецът Уилям Дрейтън. Всъщност целият процес на събиране на сведения буди много съмнения, в него се намесва и сръбското Военно министерство, като остава впечатление за една цялостна предварителна организация на анкетата от страна на сърбите. Дори и в „Таймс“ посочва, че много от сведенията имат несигурен характер. **Колев**, В. България и въпросът за вината на Парижката мирна конференция през 1919 година. – В: Исторически личности и идеи. Сборник в чест на 60-годишния юбилей на проф. д-р Искра Баева. Под ред. на Е. **Калинова**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011, 285-287.

на свидетели са издадени в Париж на френски език<sup>35</sup>. Те са последвани и от сръбски анкети<sup>36</sup>.

Сред многото обвинения едно изпъква като особено сериозно, а именно – че след навлизането си на сръбска територия българската армия целенасочено е организираща и системно осъществила кампания по избиването на сръбската интелигенция. Елиминирайки физически местния елит, българските власти са целели да лишат населението от неговите естествени водачи, да го държат в покорство и да улеснят планираната от тях крайна цел – пълна българизация. Убийства са били извършвани на цялата окупирана територия, но най-голямата част са били концентрирани във Врански окръг, особено в Сурдулица, където са били избивани хора от цяла Сърбия, а градчето е придобило известност като „Сръбската кланица”. Ръководството на акцията се осъществявало от офицерите от окупационните войски: полк. Петър Калканджиев, командир на 42-ри полк, началник на полковия окупационен район и комендант на Лесковац, майор Петър Илков, командир на 3-та дружина от същия полк, началник на дружинен окупационен район и комендант на Враня, подпоручик Стоян Юруков, командир на 10-рота и комендант на Сурдулица, подпоручик Нестор Симеонов от етапните части, стационарни там, и др.<sup>37</sup>

Нито анкетите на Райс, нито тази на Междусъюзническата анкетна комисия, нито пък чисто сръбските трябва да се приемат на сляпа вяра. Най-малкото, което може да се каже за тях, е, че със сигурност не са безпристрастни международни анкети от типа на Карнегиевата от 1914 г. Основната част са издадени на френски език в Париж през 1919 г., което говори красноречиво за целта им – да защитят сръбската национална кауза на Парижката мирна конференция. От друга страна обаче, те не трябва и просто да се отхвърлят като „сръбска пропаганда“. Нищо не пречи пропагандно издание да съдържа, наред с фалшификации и преувеличения, оригинални документи. Вярно е и обратното – възможно е напълно автентични документи, чрез целенасочен подбор и коментар, да гонят пропагандна цел. Проблемът при подобни анкети е, че трудно могат да служат за основа на историческо изследване. Те могат да бъдат използвани, но като вторични източници, след като бъдат подложени на критичен прочит и след проверка и засичане на данните от други извори.

## Доказателствата

<sup>35</sup> Documents relatifs aux violations des conventions de La Haye et du droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée, vol. 1-3. Paris: Impr. Yougoslavia, 1919.

<sup>36</sup> Хаџи-Васиљевић, Ј. Бугарска зверства у Врању и околини 1915-1918. Нови Сад: Штампарија „Застава“.

<sup>37</sup> Reiss, R. A. Sourdoulitza...; Rapport..., 7-10; Documents relatifs..., 75-202; Хаџи-Васиљевић, Ј. Бугарска зверства..., 31-118.

Такива има. Въпреки че този въпрос е един от най-слабо документираните, съществуват и български източници, които се появяват най-вече след края на войната. В края на ноември 1918 г. при Министерството на войната се създава анкетна комисия, която да разследва повдигнатите обвинения и да даде мнение, доколко те са основателни. Резултатите комисията формулира в отделни постановления, които представя на военния министър за по-нататъшно разпореждане. Ако министърът прецени, че в изложените от комисията факти има достатъчно улики спрямо дадено лице, предписва на съответните следователи възбуждане на наказателно преследване<sup>38</sup>. С Постановление № 1 от 13 декември 1918 г. Анкетната комисия намира, че съществуват достатъчно доказателства за убийствата на около 40 сръбски свещеници във Врански окръг. По този начин е образувано дело срещу полк. Калканджиев, майор Илков и др., което е внесено в Софийския военнопoleви съд<sup>39</sup>.

При разследването на делото срещу горепосочените обаче се установява, че „ОТ БИВШИЯ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩ ГЕНЕРАЛ ЖЕКОВ БИЛА ДАДЕНА ЗАПОВЕД ЗА УНИЧТОЖЕНИЕТО НА ИЗВЕСТНИ КАТЕГОРИИ ИНТЕЛИГЕНТНИ ЛИЦА“<sup>40</sup>. Точното съдържание на заповедта се разкрива в хода на два други съдебни процеса – срещу началник-щаб на 1-ва армия ген. Стефан Азманов, обвинен, първо, като подбудител на убийството на скопския сръбски митрополит Викентий и неговия дякон, и, второ, като заповядал избиването на десет свещеници в Зайчарско, които са били събрани за интерниране във вътрешността на Царството. Ген. Азманов е оправдан и по двете дела, след като е успял да представи неопровержими доказателства за своята невинност и които доказателства Софийският военнопoleви съд е приел. Като обвиняем по първото дело е привлечен и командващият 1-ва армия ген. Климент Бояджиев, а всички обвиняеми по второто дело са оправдани, тъй като съдът установява, че „избиването на въпросните свещеници е станало в изпълнение заповед на Главнокомандующия Действующата Армия Генерал ЖЕКОВ, против когото е образувано дело по това обвинение“<sup>41</sup>.

В писмените си възражения срещу предявените му обвинения ген. Бояджиев изтъква следното: „Известно е, че против Генерала Азманова бяха заведени две дела за извършени жестокости в Моравско и Македония. И по двете дела той биде оправдан от В[оенно] П[олевия] съд. По второто дело, което се разгледа в заседанията на Съда от 28

<sup>38</sup> ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а.е. 646, л. 80-87; ДВИА, ф. 16, оп. 3, а.е. 17, л. 233-234. 420-421.

<sup>39</sup> ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а.е. 646, л. 56.

<sup>40</sup> Пак там, л. 26. За съжаление във фонда на Софийския военен съд в Държавния военноисторически архив – гр. Велико Търново няма запазени никакви документи от тези процеси.

<sup>41</sup> Пак там, л. 56-58.

юни до 5 юлий т. г. [1919 г.] той биде оправдан, защото като е давал разпореждания за избиването на сръбски свещеници и учители е действувал по изричните заповеди на Главнокомандующия Д[ействащата] А[рмия]. Тия заповеди, които се разкриха в съдебното дирене се съдържат в двете телеграми адресирани до командующите армии през октомври 1915 год., а именно: 1/ Шифрована телеграма получена в Щаба на 1а Армия към 15 окт[омври] в Кралево-Село. В нея се казваше, че сръбската интелигенция е била причината за нашите нещастия в старите и новите времена и като се апелираше към нашите патриотически чувства, заповядваше се началствующите лица да вземат бързи мерки за нейното изстребление. Телеграмата свършваше с думите след привеждането и` в изпълнение да се унищожи. 2/ Шифров[ана] телеграма получена в Ниш на 26 октомв[ри] и находяща се в следственото дело № 5. В тая телеграма се правеше намек на първата и се заповядваше щото всички шпиони и подозрителни лица да се изкореняват най-безпощадно по административен ред и без съдебни формалности. Тия телеграми разпратени в момента на накипяла жажда за отмъщение срещу сърбите, развързаха ръцете на всички чинове от армията и даваха възможност да се извършват безнаказано всякакви престъпления“<sup>42</sup>.

Бившият главнокомандващ ген. Никола Жеков не присъства на заседанията на съда и няма възможност да даде показания, тъй като по това време се намира в емиграция. Той поддържа обаче активна кореспонденция със своя бивш адютант и довереник Лука Малеев, който го информира за хода на делото. Жеков категорично отрича да е издавал подобни заповеди и първоначално изразява съмнения в тяхната автентичност<sup>43</sup>. Впоследствие, под влияние на изнесените факти, е принуден да признае, че такива очевидно наистина съществуват, но отрича той да е техен автор или пък изобщо да е знаел нещо за тях. Относно първата телеграма твърди, че най-вероятно е издадена в негово отсъствие от Щаба на действащата армия и по-точно от бившия началник-щаб ген. Константин Жостов, по това време вече покойник. Смята, че действително е възможно телеграмата да носи неговия подпис, тъй като „автора и` не бил имал доблестта сам да постави своя подпис“<sup>44</sup>. Жеков се опасява, че ще се превърне в изкупителна жертва, за да се спаси честта на армията, и се оплаква, че много хора, които преди са го славославяли, сега го изоставят<sup>45</sup>. Необходимо е изрично да се подчертае, че ген. Жеков отрича авторството на телеграмата, а не нейното съществуване и по неговите

<sup>42</sup> БИА-НБКМ, ф. 540, оп. 1, а.е. 252, л. 6.

<sup>43</sup> Пак там, ф. 267, оп. 1, а.е. 5, л. 21.

<sup>44</sup> Пак там, л. 31, 37, 50.

<sup>45</sup> Пак там, л. 35-37.



собствени думи „всичките горни разсъждения не изменяват неумолимия факт, че подобна заповед е била получена, дадена от мен или с мой подпис“<sup>46</sup>.

Обясненията на ген. Жеков не звучат никак убедително. Независимо кой е авторът на телеграмата и чий подпис стои под нея, малко вероятно изглежда това да е станало без знанието на главнокомандващия и съвсем невероятно той да не е узнал за нея в продължение на три години. Що се отнася до втората телеграма, то няма съмнения, че тя е подписана от ген. Жеков. Тя е открита и нейният текст е почти идентичен с този от показанията на ген. Бояджиев<sup>47</sup>.

Масовите убийства не остават незабелязани и от австро-унгарските съюзници, както показва докладът на австро-унгарския офицер за свръзка в щаба на фелдмаршал Макензен до началника на Генералния щаб ген. Конрад фон Хьоцендорф. На 20 (7 ст.ст.) февруари 1916 г. полк. фон Лустиг-Преан докладва: „Българите не оставиха да мине неизползувано времето на окупация на Източна Сърбия и Македония. С безцеремонност и бруталност те въведоха в тези райони нова власт, която върши цялата работа, и, разбира се тя няма да остане без успех. Дейността по побългаряването може да се характеризира в две големи направления: унищожаване на висшите и средни слоеве на населението /интелигенцията/ и насилствено въвеждане на българския език. Както е известно, по-голямата част от сръбската интелигенция – чиновници, учители, попове, адвокати и пр. – се оттегли заедно с остатъците на армията, но част от нея постепенно се върна обратно /поради физически и материални трудности/. Тази част, подобно на първоначално останалата, навярно едва ли вече може да се намери в окупираните райони. Тя е „заминала за София“ – както гласи българският израз, станал вече пословичен. Тези хора, смятани за подозрителни и съдени по съкратената процедура, биваха предавани на един български патрул /най-вече комитаджи/ със заповед да ги отведе „в София“ и на следващия ден да се върне без тях. При това разстоянието не бе от значение – дали 20 или 200 км. Патрулът веднага вземаше със себе си лопати,

<sup>46</sup> Пак там, л. 37.

<sup>47</sup> Оригиналният текст на втората телеграма гласи: „Повтарям още веднъж – заяви той [ген. Никола Жеков] в шифрована телеграма до началниците на частите, – разпоредете да се вземат най-сурови и безпощадни мерки против това зло, по-опасно и от открития враг. Шпионите и съмнителните лица в района на армията да се изкореняват незабавно и примерно по административен ред без други съдебни формалности“. Цит. по **Елдъров, С.** Война и сигурност. – Другата война. България 1915 – 1918. Български военен преглед, 1995 (извънреден брой), 77. Вж. също **Елдъров, С.** Шпионаж, контрашпионаж и шпиономания в България през Световната война 1914 – 1918 г. – В: Сборник в памет на ст.н.с. I ст. д.и.н. Радослав Попов. Съст. **Е. Стателова**. София: АИ „Марин Дринов“, 2005, 46-47; **Елдъров, С.** Военнополицейска служба и контраразузнаване в българската армия по време на Първата световна война. – Военноисторически сборник, 2008, № 2, 3.

изчезваше в планините и след кратко време се връщаше обратно без задържаните лица. Българските офицери не крият това правосъдие. По-скоро те се хвалят с него<sup>48</sup>.

Освен интелигенцията и „шпионите“ и съмнителните лица, още една категория е специален обект на репресии. Това са дезертъри и разбягали се войници от сръбската армия, заловени с оръжие зад фронта. След унищожителните удари, нанесени на сръбските войски от армиите на Централните сили, сръбската армия е в процес на полуразпад, като са отбелязани масови случаи на дезертъорство и бягство. В края на октомври фелдмаршал Макензен забелязва, че на много места са намерени скрити сръбски оръдия и униформи, докато в същото време много здрави хора притежават документи, че са освободени от военна служба по болест, като документите са съвсем нови и носят дата от средата на октомври. Следователно има сериозни основания за подозрения, че сръбски редовни войници са облечени в цивилно облекло. Макензен нарежда такива „да се считат военнопленници независимо да ли притежават уволнителен билет или не“<sup>49</sup>. Българските военни власти също имат опасения, че много въоръжени бивши сръбски войници са захвърлили униформите си и се крият по горите и селата, но на този етап отказват да признаят на подобни лица статут на военнопленници. На 5 ноември 1915 г. ген. Жеков нарежда на ген. Бояджиев всички села да бъдат претърсени, а „заловените войници да се третират като бунтовници“<sup>50</sup>.

В края на ноември германците съобщават, че около Прокупле техни войски са били обстрелвани от „въоръжена сръбска банда“. По този повод на 27 ноември 1915 г. началникът на Полската канцелария полк. Михаил Сапунаров изпраща телеграма до коменданта на Враня, с която го предупреждава: „Ще бъдете лично отговорен, ако не успеете в късо време да пречистите Вранско от всички опасни, вредни и злонамерени елементи, като постъпите с тях съгласно дадените нареждания“<sup>51</sup>. Мерките, които трябва да се вземат в това отношение, са конкретизирани в инструкция, изпратена до окупационните войски. На 30 ноември 1915 г. полк. Кирилов, командир на 3-а бригада от 1-а Софийска дивизия, нарежда до частите: „1. Всички пленници, заловени с оръжие в ръка в тила на армията, да се застрелват на място. 2. Да се предупредят селата, че ако в тях се случат нападения срещу наши войници, то те ще бъдат изгорени. Селата, в които са станали такива нападения, да се изгорят. В подозрителните села да се оставят

<sup>48</sup> ВИБ, III 2469. Австрийски държавен архив, отдел „Военен архив“, фонд „Главно командване на Действащата армия. Оперативна документация 1916 г., група „Балкани“, дело 538. Архивните материали са издирени и преведени от полковник о.з. Стилиян Нойков, л. 14-15. Оригиналният текст на немски език може да бъде намерен в **Opfer**, В. Im Schatten des Krieges. Besatzung oder Anschluss - Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915-1918 und 1941-1944. Münster: LIT Verlag, 2005, 116.

<sup>49</sup> ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 76, л. 21.

<sup>50</sup> Пак там, л. 41.

<sup>51</sup> ЦДА, ф. 1439, оп. 1, а.е. 280, л. 3.

караули. По езекутиране на подобни села, да се действува своевременно и особено енергично<sup>52</sup>. На 3 декември полк. Петър Калканджиев предава същите инструкции на подчинените му части<sup>53</sup>.

На населението е обявено, че всички дезертъори и мъже от 18 до 50-годишна възраст трябва да се явят в комендантските управления, а неявилите се ще се смятат за шпиони и ще се езекутират, като същото важи и за техните укриватели. На смъртно наказание подлежат и укривателите на оръжие и военни материали, а „онези, които с оръжие в ръка нарушават реда и спокойствието в страната” или пък повреждат транспортни и комуникационни обекти се застрелват на място<sup>54</sup>.

На 5 декември Калканджиев съобщава на командирите на дружините, че в Главната квартира продължават да достигат сведения за чети, които нападат тила на армията и им нарежда: „Разпоредете незабавно залавяне на всичко способно да носи оръжие население, езекутирайте селата, в които има въоръжени чети, както и ония, към които се появяват четите, прилагайте спрямо тях строги, сурови мерки, бързо, незабавно и енергично, като всеки злосторник бъде езекутиран на самото място. Заловените с оръжие застрелвайте”<sup>55</sup>.

Гореспоменатото нареждане за залавяне на способното да носи оръжие население е само част от един мащабен процес на масово интерниране на цивилно население, който няма да разглеждаме в подробности тук, но е необходимо да се отбележи, че убийствата и интернираната се развиват успоредно и са взаимосвързани. След няколко различни и противоречиви заповеди категориите лица, които подлежат на интерниране, са окончателно определени на 19 декември 1915 г. Тези хора се „третират като военнопленници и изпращат във вътрешността на Царството“. Категориите, които подлежат на интерниране, са, освен мъжете между 18 и 50 години, подлежащи на военна служба, леко ранените и вече оздравелите, също и всички „свещенници, учители, бивши офицери, депутати, журналисти, министри и всички съмнителни лица без разлика на възраст“. Лицата от последната категория се изпращат до Софийското комендантство, което ги препраща в центровете, определени от Министерството на войната. Пленниците и интернираните трябва да се изпращат към Стара България само по маршрута Сурдулица – Клисурса – Трън – Брезник<sup>56</sup>.

Данни за извършаните в Поморавието убийства могат да се намерят и в докладите на вранския окръжен управител д-р Иван Димитров, известен още като Иван Строгов,

<sup>52</sup> ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 5;

<sup>53</sup> ЦДА, ф. 1439, оп. 1, а. е. 280, л. 4.

<sup>54</sup> ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 18.

<sup>55</sup> ЦДА, ф. 1439, оп. 1, а. е. 280, л. 5.

<sup>56</sup> Пак там, ф. 40, оп. 1, а. е. 76, л. 58.

които той изпраща до началника на Моравската военноинспекционна област ген. Кутинчев и вътрешния министър Христо Г. Попов. Димитров обвинява коменданта на Враня майор Илков в убийството на шестима свещеници и четирима мирни граждани, които е трябвало да бъдат интернирани. Два от докладите попадат в препис в ръцете на сръбските власти, изнесен от чиновничка-сръбкиня, и са публикувани на френски език в издадените от Междусъюзническата комисия документи<sup>57</sup>. Освен това, Иван Димитров свидетелства, че се е срещал с министър-председателя д-р Васил Радославов, министъра на вътрешните работи Христо Г. Попов и частния секретар на царя Страшимир Добрович, на които срещи той лично ги е информирал за случващото се. Д-р Димитров твърди, че Радославов и Попов явно са одобрявали убийствата, а Добрович свивал рамене, без да каже нищо<sup>58</sup>.

Последното трябва да се смята за съмнително и за недоказано, тъй като не се основава на нищо друго освен на показанията пред Анкетната комисия на Иван Димитров, който още по време на войната се превръща в яростен политически противник на Радославов. В спомените си, издадени през 1929 г., министърът на просвещението в кабинета на Радославов и втори човек в Либералната партия Петър Пешев твърди, че правителството не само няма отношение към убийствата, но и прави опит да се противопостави на военните власти „да не се върши онова в Моравско, за което след войната бе даден под съд генерал Азманов, който може да се отърве от смъртна присъда само, като представи известната телеграма от главната квартира, по силата на която са извършени деянията”<sup>59</sup>. Същевременно показанията, които самият д-р Димитров дава пред Третия държавен съд, са по-различни от тези, дадени пред Анкетната комисия. Там той заявява, че правителството не е съпричастно към „тези интернирания и масови избивания”, а вината на министрите е само в това, че „търпяха това положение”<sup>60</sup>.

Имаме основания за съмнения, че Радославов е одобрявал убийствата, също така защото правителството прави опит да се противопостави на военните власти по въпроса за масовото интерниране на цивилно население, което очевидно не одобрява. На 11 февруари 1916 г. Министерският съвет приема постановление за завръщането по домовете им на интернираните лица от „бивша Сърбия”, с изключение само на „крайно

<sup>57</sup> ДВИА, ф. 16, оп. 3, а. е. 17, л. 212-213; **Reiss**, R. A. Sourdoulitza..., 9-13; Documents relatifs... Vol. 1, 96-99.

<sup>58</sup> ДВИА, ф. 16, оп. 3, а. е. 17, л. 212-213.

<sup>59</sup> **Пешев**, П. Историческите събития и живота ми от навечерието на освобождението ни до днес: с бележки за живота ми. (Чуто, видяно и преживяно). София: Печатница „Либерални клуб”, 1929, 531.

<sup>60</sup> Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд по углавното дело №1 от 1921 година против бившите министри от кабинета на Д-р В. Радославов през 1913 – 1918 година. София: Държавна печатница, 1921, 888.

подозрителните“<sup>61</sup>. Това постановление на Министерския съвет никога няма бъде изпълнено, тъй като ген. Жеков категорично се противопоставя и заявява, че няма намерение да се съобразява с него<sup>62</sup>. То обаче е показателно за политиката на правителството по въпроса, която влиза в противоречие с тази на Главната квартира.

И ако имаме сериозни основания за съмнения, че министър-председателят е одобрявал убийствата, то разполагаме със сигурни данни, че е знаел за тях и то не само от докладите на Иван Димитров. В личния фонд на Васил Радославов в Централния държавен архив е запазен доклад от декември 1915 г., адресиран лично до него от инспектора на полицията Неделчо Свиначков, след обиколката, която последният прави в Моравско. Свиначков информира Радославов, че между Лесковац и Враня е видял труповете на двама сръбски свещеници, захвърлени недалеч от пътя и една от мерките, които предлага е: „Да се спре масовото интерниране на мъжкото население и убиването на свещениците в Моравските земи“<sup>63</sup>.

Не е само министър-председателят, който узнава за масовите убийства. Оказва се, че тези неща не могат да бъдат дълго държани в тайна и постепенно изтича информация, която достига до някои народни представители. Още през февруари 1916 г. в Народното събрание се изнасят данни от подобно естество. Водачът на демократите Александър Малинов, сравнително лаконично и завоалирано, предупреждава правителството, че е много погрешно да се мисли, че „ще можем да владеем новите земи само при условие, ако поизчистим едни от елементите, а други разорим“<sup>64</sup>.

През лятната сесия депутатите от левицата изнасят по-подробни данни. Представителят на тесните социалисти Георги Кирков, който лично е посетил Моравско, заявява: „...Аз имам маса данни за това но не искам да ви отегчавам с тях, ще ви дам една картина, а фактите ще ги дам на г. г. министрите, до които се отнасят. Първо, има едно общо оплакване във всички градове, особено в Поморавия, дето аз ходих, че някъде значителна част, другаде по-малка част от гражданите са били интернирани в стара България, и че това не ги плаши, колкото фактът, че една част от тия интернирани хора, като-че-ли липсват, не са получили никакви сведения за тях. Правили са постъпки чрез нашите власти в стара България, чрез други средства, но не са получили никакви известия, къде са се дянали тия хора. Липсват от там една значителна част интелегентни хора: попове, учители, председатели на съдилища и други, а така също и някои по-видни и, както ми се казаха, по-упорити, по-шовинистични граждани, които са с много силни

<sup>61</sup> Пак там, л. 195.

<sup>62</sup> Пак там, оп. 2, а.е. 331, л. 183-184.

<sup>63</sup> ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2478, л. 5.

<sup>64</sup> Стенографски дневници, 17 ОНС, II РС, 21 З, 15/II 1916, 322.

националистически тенденции в своите възгледи. Това е за градовете, а така също и за селата“<sup>65</sup>.

Речта на Асен Цанков от широките социалисти е в подобен дух, но с още по-голяма конкретност. Цанков има информация за интернирани лица, които „подир това са изчезвали в официалните списъци, в безизвестност, а по знанието на цялото население в оня край, в известността, отдето никой не се връща – на оня свят“. Изрично е споменато името на полк. Калканджиев, а също Сурдулица и т. нар. Вранско дефиле: „две гробници на туй невинно и нещастно население“. Цанков заявява, че разполага и с информация за български войници, които са извършвали екзекуциите и след това полудели<sup>66</sup>.

По времето, когато Георги Кирков и Асен Цанков изнасят тези данни, убийствата вече са прекратени. Повече сръбски автори отнасят края на убийства някъде към април-май 1916 г. и смятат, че тогава режимът частично омеква. Датите обаче, които представят в своите анкети сочат, че масовите убийства се извършват най-вече в периода от втората половина на ноември до края на февруари 1916 г., като броят на извършените след това е много по-малък. По-вероятно изглежда масовите убийства да са прекратени заедно с последните масови интернирания в края на февруари 1916 г.

Не е известен и броят на убитите. Само във Вранско Йован Хадживасилиевич ги изчислява на 2 000 души, а Арчибалд Райс между 2 000 и 3 000 души<sup>67</sup>. Истината е, че не знаем и нямаме данни, на които можем да се доверим. Единствените числени данни, с които разполагаме се отнасят за свещеничеството. Сръбската страна представя списък с имената на 148 свещеника, убити от българските власти, и Анкетната комисия при

<sup>65</sup> Пак там, II ИС, 10 З, 21/VII 1916, 169.

<sup>66</sup> Пак там, 13 З, 1/VIII 1916, 260-261.

<sup>67</sup> **Хаџи-Васиљевић**, Ј. Бугарска зверства..., 13; **Reiss**, R. A. Sourdoulitza..., 15; Documents relatifs... Vol. 1, 100. Сборникът с документи, издаден от Междусъюзническата комисия, съдържа и едно свидетелство за броя на убитите, което се приписва на самия полк. Петър Калканджиев. Това са показанията на някой си Новакович, който твърди, че е присъствал като свидетел на съдебен процес в Скопие през февруари 1918 г. срещу Калканджиев, обвинен в убийство на човек на име Хаимкари. Калканджиев е бил оправдан – твърди Новакович, след като на процеса е заявил следното: „Убил съм 60 свещеника, 200 чиновника и повече от 3000 граждански лица, без да правя разлика между сърбин, евреин, циганин или турчин, защото имам пълна власт от моето правителство да убивам всички, които могат да ми бъдат посочени като вредни или злонамерени спрямо България“. Documents relatifs... Vol. 1, pp. 196-197. Тези твърдения за броя на убитите не са потвърдени от каквото и да било български източник и трябва да се смятат за недоказани. Разполагаме обаче с един рапорт на началника на Военносъдебното отделение от 20 декември 1918 г., който хвърля известна светлина по въпроса, като интерес предизвикват поне няколко неща. Първо, Вранско наистина се намира в района на Вардарския военнополови съд със седалище в Скопие; второ, срещу полк. Калканджиев има заведено такова дело; трето, жертвата се казва Хаим Карио, жител на гр. Лесковац, и, четвърто, полк. Калканджиев е оправдан от Вардарския военнополови съд. Обвиненията са, че Калканджиев е заповядал се убие Хаим Карио, за да не пречи на планирана от него сделка при закупуването на коноп. Съдът оправдава Калканджиев, след като последният е успял да докаже, че „заповедта за убийството на Карио той дал, като се е ръководел от интересите на армията и държавата“. Процесът обаче не се е провел през февруари 1918 г., тъй като издадената оправдателна присъда е от 1 юли 1917 г. ЦДА, ф. 1439К, оп. 1, а.е. 289, л. 9.

Министерството на войната изглежда съгласна с този брой. Същевременно има 177 свещеника, които са интернирани в България<sup>68</sup>. Не разполагаме с други данни за броя на убитите и по всяка вероятност подобни списъци въобще не са водени от българска страна.

Анкетната комисия в един свой доклад до министър-председателя от февруари 1920 г. групира различните престъпления, извършени от българските власти в Моравско, и прави следното заключение: „УНИЩОЖАВАНЕ НА СРЪБСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ: това е най-тежкото, най-позорното и най-компрометируещото престъпление, което може да ни се вмени. То се явява, като система, организирана отгоре, - лично по заповедта на българското главно командване, и на което не са били чужди нито тогавашното правителство, нито дворецът. Жертва на него са около 148 сръбски свещеници, скопският митрополити ВИКЕНТИ, редица висши съдии и чиновници, депутати, учители, и.т.н. Усилният период на това унищожение начева към втората половина на м. Ноември, 1915 година, и трае до около м. Юни, 1916 г. Най-ревностен изпълнител на тази фатална заповед на нашето главно командване е бил командирът на 42 пехотен полк, Полковник КАЛКАНДЖИЕВ. За чест на българското офицерство имало е, обаче, и не един случай, където натоварените с изпълнението на тази заповед са се отнасяли критически спрямо нея и не са я привеждали в изпълнение. Подкладката на това престъпление е политическа“<sup>69</sup>.

## Заклучение

Изводите на Анкетната комисия при Министерството на войната са категорични: убийствата са политически мотивирани и систематични, а дворецът и правителството „не са били чужди“ на тях. Междусъюзническата анкетна комисия също ги разглежда по този начин<sup>70</sup>, а австро-унгарците ги виждат като част от процес на българизация. След като установихме основните факти, нека се опитаме да анализираме характера на насието и мотивите, от които то е движено. Естествено, наивно би било да очакваме да намерим в архивите писмени мотиви към решението за тези действия, а малкото налични данни не позволяват засега да се направят категорични изводи.

Нека първо обобщим това, което до този момент констатирахме със сигурност – убийства има, те са извършвани в резултат на заповеди от Главната квартира и обхващат представители на интелигенцията, „шпиони и съмнителни лица“, „опасни, вредни и

<sup>68</sup> ЦДА, ф. 1439К, оп. 1, а.е. 286, л. 1-3.

<sup>69</sup> ЦДА, ф. 176К, оп. 3, а.е. 646, л. 80-101.

<sup>70</sup> Rapport..., 8.

злонамерени елементи”, които биха могли с оръжие в ръка да се съпротивляват на българските власти. Това са установените към момента факти, затова и изложеното по-долу относно евентуалните мотиви за убийствата не трябва да се тълкува като окончателен извод, каквото със сигурност не е, а само като една начална хипотеза.

Хипотезата е следната: опасенията от въоръжена съпротива от страна на цивилното население, бунтове и партизански действия в тила на армията са по-важен мотив за убийствата, отколкото съображенията за бъдеща асимилация на населението. С други думи, убийствата съчетават краткосрочни военни съображения с дългосрочна политическа стратегия за българизация, но първите значително доминират над вторите.

Наистина, националистическата реторика, използвана в първата телеграма, както и самият факт, че сръбската интелигенция е разглеждана като категория, говори в полза на идеологическа интерпретация на насилието и идеологическа мотивация по всяка вероятност има. И все пак, като се вземе предвид, че, наред с представители на интелигенцията, се избиват също и „шпиони“, „съмнителни лица“, пленници, заловени с оръжие, изглежда, че, без да изключва и по-дългосрочни националистически цели, непосредствените мотиви са „гарантиране на реда и безопасността“, така както е разбирано понятието от най-екстремистката военна логика.

Би могло да се възрази, че главната цел на тези мерки – „осигуряването на реда“, не противоречи и на втората – улесняване на българизацията, дори напротив – подпомага я, като и двете имат за цел да сломят духа на населението, лишавайки го от неговите естествени водачи. Това е вярно, но подобен подход съдържа в себе си сериозен телеологичен проблем, тъй като ретроспективно разглежда първоначалните мотиви през призмата на крайните резултати.

Ако се опитаме да анализираме убийствата в контекста на цялостното поведение на българската армия в Поморавието в края на 1915 – началото на 1916 г., като разгледаме внимателно изворите от периода, то това, което прави впечатление, е до каква степен недоверието към местното население и гарантирането сигурността на тила на войските са идея-фикс за военните власти. Още през ноември 1915 г. ген. Жеков изтъква пред министър-председателя опасността от размирици, партизански действия и въстания. В окупираните земи – пише той до Радославов, „винаги могат да се очакват вътрешни вълнения, враждебни действия на отделни чети, сформирани от остатъците на разбитите неприятелски войски или от местни жители, и даже открит бунт“<sup>71</sup>. В това отношение Моравско от самото начало е гледано с изключително недоверие, като ген. Жеков смята, че там „населението [се] състои от елементи, от които ежедневно може да

<sup>71</sup> ЦДА, ф. 3К, оп. 18, к. 54, п. 5, л. 2.



се очакват проявления на враждебност спрямо нашите войски и власти“<sup>72</sup>. Самата цел на масовите интернирания, така както е формулирана в заповедта, е „да се отнеме всяка възможност на населението от завзетите сръбски земи да прояви каквито и да било враждебни действия, или да причини смутове, безредици и пакости“<sup>73</sup>. Жителите на Поморавието изрично са предупредени, че всеки „опит за бунт или размирие ще се задушава веднага със силата на оръжието и виновниците ще се наказват най-жестоко“<sup>74</sup>. В края на януари 1916 г., когато Щабът на действащата армия запитва ген. Кутинчев какъв е духът на населението в областта, основните въпроси, които вълнуват ЩДА, са: „...очистена ли е областта от елементите, които могат да агитират и възбуждат населението към непокорство; има ли случаи на непокорство на военните и административните власти... съществуват ли някакви тайни организации и пр.“<sup>75</sup> В преписките, често до степен на натрапчивост, се използва следната терминология: „съмнителните и други лица, определени за интерниране във вътрешността“, „съмнителните и интелигенти лица“, „съмнителните и опасни лица“, „интелигентни съмнителни лица“, „съмнителни лица от Стара Сърбия“<sup>76</sup>. Спомените на Димитър Азманов, който за кратко изпълнява длъжностите офицер за специални поръчки при щаба на Първа армия и временен комендант на Ниш, също сочат в тази насока. Азманов заявява: „Известно е, че със „съмнителните“ се разигра една трагедия, която покри със срам народ и армия“<sup>77</sup>. Цялостното впечатление, което оставя поведението на българската армия, е, че кампанията има характер на една голяма чистка на хора, подозирани като неблагонадеждни и опасни, която трябва да направи всякакъв потенциален опит за съпротива срещу българската власт невъзможен.

Убийствата са извършвани тайно и без съд и присъда, като органите на военното правосъдие чисто и просто са заобикаляни, или ако използваме евфемистичния изказ на втората телеграма, те са извършвани „по административен ред, без други съдебни формалности“.

Масовите убийства на цивилни в Поморавието в края на 1915 – началото на 1916 г. силно се отличават от тези през Балканските войни. За разлика от 1912 – 1913 г., не се стига до вълна от убийства, грабежи, опожарявания и други престъпления, вършени от неконтролируеми четници и местни жители. Насилието през Първата световна война е много по-организирано и централизирано, а деянията са резултат от изрични заповеди на военното ръководство.

<sup>72</sup> Пак там, ф. 3К, оп. 18, к. 54, п. 5, л. 2.

<sup>73</sup> Пак там, ф. 40, оп. 1, а.е. 76, л. 58.

<sup>74</sup> ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 4, л. 4.

<sup>75</sup> ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 6, л. 22.

<sup>76</sup> ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 76, л. 7-8, 31-34, 36.

<sup>77</sup> Азманов, Д. Моята епоха 1878 – 1919. София: ИМО „Св. Георги Победоносец“, 1995, 161.

Убийствата в Сърбия не се вписват и в модела на насилие, характеризиращ нашествията на германската, австро-унгарската и руската армии през 1914 г., при който, наистина, екзекуциите на цивилни са в резултат на опасения от въоръжена съпротива от страна на местното население и партизанска война, но се случват в хода на бойните действия. В Поморавието като цяло масовите убийства започват в края на ноември, т.е. след края на активните бойни действия и имат последващ характер. Контекстът е съвсем различен – вместо в условията на инвазия, те се случват в условията на окупация.

Това което изглежда, че се доближава най-много до убийствата в Сърбия, е политиката на австро-унгарската армия в Галиция, където цялата рутенска интелигенция колективно е смятана за подозрителна и нелоялна. Съществуват обаче и съществени разлики, за да се правят преки аналогии. Насилието в Галиция е на собствена, а не окупирана, територия; то се случва при отстъплението на австро-унгарските войски, докато през есента на 1915 г. в Сърбия българската армия печели победи; в единия случай поне една съществена част от убийствата са вследствие на военносъдебен процес, присъда, а екзекуцията е публична, докато в другия всичко това липсва. Подобно е обаче съчетанието между недоверие в лоялността на местното население, шпиономания и склонност цели обществени прослойки да бъдат разглеждани като потенциално опасни и колективно отговорни.

И ако някои от детайлите, като точната продължителност на кампанията, мотивите за убийствата, броят на убитите, ролята на гражданските власти, подлежат на допълнителни изследвания, то фактът на убийствата е безспорен. Оказва се, че, поне по време на война и в окупирани области, българската армия е напълно способна организирано да избива хора по категории – форма на насилие, която ще стане една от характерните особености на XX век.

## **"ORDER FOR THE EXTERMINATION OF CERTAIN CATEGORIES PERSONS FROM THE INTELLIGENTSIA", 1915.**

**Martin Valkov**

The article deals with a sensitive issue in Bulgarian history – the strategy of the Bulgarian army in the occupied territories of Serbia during the First World War, and more precisely the wave of mass murders of civilians committed in late 1915 and early 1916. By examining the available Bulgarian sources the author proves that there were indeed such murders, committed by orders of the Bulgarian High Command, and argues that they were part of a deliberate policy to purge the country of all “elements”, considered “unreliable”, dangerous or hostile to the Bulgarian occupation authorities, with Serbian intelligentsia as a category being a special target of repressions.